

प्रकरण ५. पाश्चात्य शिल्पकला

• पार्श्वभूमी :

पाश्चात्य देशातील शिल्पकलेचा विचार केला असता याचे सर्वात प्राचीन नमुने हे अश्मयुगातील गुहांत, नैसर्गिक पृष्ठभागाचा उपयोग करून निर्माण केलेल्या चित्रांच्या व शिल्पांच्या रूपात सापडतात. आदिमानवाने नैसर्गिकरीत्या दगडाच्या फुगीर उठावाचा उपयोग प्राण्याच्या शरीराची गोलाई दर्शवण्यासाठी मोठ्या कौशल्याने केला होता. ही खऱ्या अर्थाने शिल्पकलेची सुरुवात होती असे म्हणता येईल. त्यानंतर अश्मयुगात दगडांपासून हत्यारे निर्माण करण्यासाठी दगडाला हवा तो आकार देण्याचे कसब मानवाने मिळवले. त्यानंतरचे शिल्पकलेचे प्रगत स्वरूप आपण इजिप्शियन कलेत पाहू शकतो. इजिप्तमध्ये दोन प्रकारची शिल्पे आढळतात. (१) सर्वतोरचित शिल्प (२) उत्थित शिल्प. या काळात मोठ्या प्रमाणात शिल्प निर्मिती झालेली आढळते. त्यात फॅरोह पुतळे, स्फिंक्स, रेनोफरचा पुतळा, राणी नेफ्रेटिटी, रोहोतेप आणि राणी नोफ्रेत, खाफ्रे राजाचा बसलेला पुतळा, लेखकाचा बसलेला पुतळा अशी अनेक उदाहरणे देता येतील. यानंतर पाश्चात्य शिल्पकलेचा विचार केला असता ग्रीक शिल्पकलेत शिल्पकलेचे विकसित रूप पहावयास मिळते. आदर्श मानवी शरीर, प्रमाणबद्धता, सौंदर्य, वास्तवता याचा सुरेख संगम ग्रीक शिल्पकलेत पहावयास मिळतो. उदा. थाळीफेक्या, भालाईत, लाओकून समूह.

यानंतरचा काळ म्हणजेच रोमन काळ. यामध्येही शिल्पकलेची उत्तरोत्तर प्रगती झालेली आढळून येते. यामध्ये रोमनांनी शिल्पकलेत जी मोलाची भर टाकली ती म्हणजे त्यांनी निर्मिलेली व्यक्तिशिल्पे होत. यामध्ये रोमन व्यक्तिशिल्प मार्क्स ऑरेलियसचा अश्वारूढ पुतळा हे शिल्प सर्वोत्तम दिसून येते.

• इजिप्शियन शिल्पकला

पार्श्वभूमी :

इजिप्शियन वास्तुकलेप्रमाणेच शिल्पकलाही पूर्णपणे मरणोत्तर जीवनाशी संबंधित आहे. दगडात व्यक्तिशिल्पे घडवण्याची कला इजिप्तमध्ये फार पूर्वी सुरू झाली. मस्ताबा व पिरॅमिडमध्ये मृत राजाच्या एक किंवा अनेक प्रतिमा ठेवल्या जात हे आपण वर पाहिलेच आहे. काळा पत्थर, वालुकाश्म (Sandstone), चुनखडीचा दगड, डायोराइट इत्यादी प्रकारचे दगड इजिप्तमध्ये विपुल प्रमाणात उपलब्ध आहे. उभी, बसलेली किंवा गुडघे टेकलेली आकृती घडवताना इजिप्शियन शिल्पकार 'संमुखतेचा नियम' (Law of frontality) कसोशीने पाळत. एका काल्पनिक उभ्या मध्यवर्ती रेषेच्या दोन्ही बाजूस त्या आकृतीचे शरीर व अवयव सम-अंग (Symmetrical) पद्धतीने सारखे दाखवणे हा त्या नियमांचा अर्थ आहे. त्यामुळे शिल्प ताठर, गतिशून्य व भौमितिक आकाराचे होई. ते मुख्यतः घनाकारावर (Cube) आधारलेले असे. रेनोफर, मायसर्निस व त्याची राणी किंवा कोणताही उभा पुतळा घेतल्यास समोर दृष्टी असलेले ताठ शिर, दोन्ही हात दोन्ही बाजूस अंगास चिकटलेले, दोन्ही पाय सरळ पण डावा थोडा पुढे अशीच रचना आढळेल. विशिष्ट प्रकारे दाखवलेले केशकलाप, कमरेभोवती गुंडाळलेले एक वस्त्र व इतर राजचिन्हे ही सर्वात समान आहेत. या मूर्तीत गतिशून्यता असली तरी त्यात एक प्रकारचा विलक्षण जिवंतपणा, डौल व राजऐश्वर्याचा दिमाख दिसून येतो. खाफ्रे, रोहोतेप व नोफ्रेट राणी यांसारखे बसलेल्या स्थितीतील पुतळेही याच संमुखतेच्या नियमास अनुसरून बनवलेले आहेत. या सर्वात सादृश्य भरपूर प्रमाणात असावे. त्यांची भव्यता व दगडी कोरीवकामाचे कौशल्य थक्क करणारे आहे. रोहोतेप व त्याची राणी हे पुतळे संपूर्णपणे

रंगवलेले आहेत. राजा काळसर वर्णाचा व राणी उजळ वर्णाची दाखवली आहे. त्यांना डोळे स्फटिकाचे बसवलेले आहेत.

(१) रेनोफरचा पुतळा :

रेनोफरचा पुतळा

हा पुतळा सध्या कैरो म्युझियममध्ये असून तो चुनखडीच्या दगडात घडवलेला आहे. तो पाचव्या राजवंशाच्या काळातील (इ. स. पूर्व २५६५ ते इ. स. पूर्व २४२०) आहे. फॅरोहा रेनोफर अगदी काटेकोरपणे संमुख अवस्थेत उभा दाखवलेला आहे.

एका काल्पनिक मध्यरेषेत त्याच्या शरीराचे दोन समान भाग होतात. त्याचे मस्तक व मान अगदी ताठ असून त्याची दृष्टी समोर आहे. त्याचे हात अंगाला चिकटून कोरलेले आहेत. दोन्ही पावले जमिनीवर सपाटपणे टेकलेली आहेत. डावा पाय थोडा पुढे आलेला दाखवलेला आहे. मस्तकावर केसांचा टोप आहे. कमरेपासून गुडघ्यापर्यंत गुंडाळलेले लुंगीसारखे वस्त्र एवढाच त्याचा पोशाख आहे. हे शिल्प ताठर असूनसुद्धा यामध्ये पराकोटीचे चैतन्य, जिवंतपणा

प्रत्ययास येतो. ताठ मान व शिल्पाचा बांधेसूधपणा यांमुळे या शिल्पात राजऐश्वर्य व प्रतिष्ठा दिसून येतात. हा पुतळा रंगवण्यात आला होता. बहुतेक सर्व शिल्पे रंगवण्याची प्रथा इजिप्शियन कलेत होती.

(२) राणी नेफ्रेटिटी :

राणी नेफ्रेटिटी

इजिप्शियन शिल्पकलेमध्ये प्रामुख्याने दोन प्रकारची शिल्पे आढळून येतात, एक म्हणजे दगड चारी बाजूंनी कोरून मनुष्यदेहाची किंवा वस्तूची पूर्ण घडण दाखवणाऱ्या शिल्पाला सर्वतोरचित शिल्प म्हणतात; आणि दुसरे म्हणजे दगडाच्या सपाट भागावर काही सेंटीमीटर कोरीव काम किंवा खोदकाम करून उठाव दिलेल्या शिल्पाला उत्थित शिल्प म्हणतात. दोन्ही प्रकारच्या शिल्पाकृती तयार करण्यात इजिप्शियन कलाकारांचा हातखंडा होता.

व्यक्तिशिल्प (Portrait) बनवण्यातही इजिप्शियन कलावंतांनी आपले अपार कौशल्य प्रकट केले आहे. दगडासारख्या टणक माध्यमात मानवी मुखाची मृदुता दाखवणे फार कठीण आहे. राणी नेफ्रेटिटीचे शिल्प किती जिवंत आहे! येथे कलावंताने दगडात जणू प्राण ओतला आहे. कलाकाराचा मानवी शरीराचा सूक्ष्म अभ्यासही येथे स्पष्टपणे दिसून येतो.

• ग्रीक शिल्पकला

पार्श्वभूमी :

युरोपीय कलेवर सर्वाधिक प्रभाव असलेली प्राचीन संस्कृती म्हणजे ग्रीक संस्कृती होय. युरोपियन आचार, विचार, तत्त्वज्ञान व जीवन यांवर ग्रीक संस्कृतीची छाप आजपण पाहण्यास मिळते. रोमन व नंतरच्या पाश्चात्य संस्कृतीच्या उभारणीत ग्रीक आदर्श पाहण्यास मिळतात. प्रबोधन काळापासून तर ग्रीक तत्त्वज्ञान, शास्त्रे, साहित्य व कला अशा आधारांवरच युरोपीय संस्कृतीची निर्मिती झाली हे ऐतिहासिक सत्य आहे. ग्रीक कलेचा कालखंड ते इ. स. पूर्व १२०० ते इ. स. प्रारंभापर्यंतचा आहे. यात मिनोअन व मायसिनेअन या पूर्व ग्रीक कलेच्या काळासह पाहिल्यास तो इ. स. पूर्व ३००० पासूनचा गृहीत धरावा लागेल कारण एकंदर ग्रीक कला सायक्लोडिक बेटांच्या समूहात व परिसरात विकसित झालेली आहे. ग्रीकांनी नैसर्गिक शक्तींना मानवीरूप देऊन देव निर्माण केले. इजिप्शियन लोकांप्रमाणे ग्रीकांचा मरणोत्तर पारलौकिक जीवनावर विश्वास नव्हता त्यामुळे ऐहिक जीवन अधिकाधिक सुंदर बनवणे हे त्यांचे ध्येय होते. या ध्येयाला अनुसरूनच ग्रीकांची कलाही वास्तवदर्शी व अभिरुची संपन्न व आदर्शाकडे झुकलेली पाहण्यास मिळते. ग्रीकांनी वास्तुकलेपेक्षाही शिल्पकलेत जास्त प्रगती केली. यात अपोलो शिल्पे, डेल्फीचा रथवाहक, भालाईत, थाळीफेक्या, अॅथेना देवतेच्या मूर्ती, पार्थिनॉन देवालयावरील उत्थित शिल्पे अशी अनेक उदाहरणे सांगता येतील. ‘लाओकून समूह’ हे शिल्प तर कमालीचे आवेगी व तीव्र स्वरूपात भावनाभिव्यक्ती दर्शवणारे शिल्प आहे. ग्रीकांनी दगडात, धातू अशा विविध माध्यमांत शिल्पनिर्मिती केली परंतु परकीय आक्रमणांत ही नष्ट झाली. सध्या जी ग्रीक शिल्पे उपलब्ध आहेत, त्यापैकी बहुतांश रोमनांनी नंतर त्या मूळ शिल्पांच्या केलेल्या संगमरवरी रोमन प्रतिकृती आहेत.

(१) लाओकून ग्रूप :

लाओकून ग्रूप

हेलेनिस्टिक कालखंडातील सुप्रसिद्ध ग्रीक शिल्पांपैकी लाओकून समूह हे एक महत्त्वपूर्ण शिल्प आहे. उत्तर-हेलेनिस्टिक शैलीतील या शिल्पाची निर्मिती इ. स. पूर्व दुसऱ्या शतकाच्या सुमारास झाली. हेगेसॅन्ड्राँस, पॉलीडोरस व अॅथेनोडोरस या तीन शिल्पकारांनी हे शिल्प संगमरवरी दगडात घडवले. लाओकून हा एक ट्रॉजन पुरोहित होता. त्याच्या दोन मुलांनी ग्रीकांनी ट्रॉयपुढे ठेवलेल्या लाकडी घोड्याच्या रूपातील समर्पित वस्तूंचा अयोग्यरीतीने वापर केला. देवाचा राग ओढवून घेतो. याबद्दल त्यांना शिक्षा करण्यासाठी अपोलो देवाने दोन सर्प पाठवले. या सर्पांच्या कचाट्यातून त्याच्या मुलांना सोडवण्याच्या खटपटीत लाओकून स्वतःचे प्राण गमावून बसतो. या पौराणिक ग्रीककथेचे चित्रण या शिल्पात मोठ्या नाट्यपूर्ण शैलीत करण्यात आलेले आहे. या शिल्पाचा काही भाग मोडला होता. जो १६व्या शतकात पुन्हा जोडण्यात आला. हे दुरुस्तीचे काम तितकेसे यथायोग्य झालेले नाही. तरीही त्यातील मानवाकृतींचे शिल्पांकन व एकूण संयोजन अत्यंत प्रभावी आहे. लाओकूनला

होणाऱ्या शारीरिक यातना या त्याचे मागे वळलेले डोके, उघडे तोंड, आकुंचित भुवया, फुगून तट्ट झालेल्या नसा आणि ताणलेले स्नायू इत्यादींमधून स्पष्टपणे जाणवतात. इतर हेलेनिस्टीक शिल्पांप्रमाणे हे शिल्प अतिशय वास्तववादी आहे. नाट्यमय आविर्भाव दाखवण्याच्या हव्यासातून या शिल्पात काही दोष निर्माण झाले असले तरी एकूण शिल्प आदर्श व बलदंड मानवी शरीराचे दर्शन घडवणारे, वेगवान, जोशपूर्ण व भावनांची तीव्र अभिव्यक्ती करणारे आहे.

(२) थाळीफेक्या :

थाळीफेक्या (शिल्पकार - मिरॉन)

ग्रीक शिल्पकलेतील अभिजात कालखंडाच्या आधीच्या काळात थाळी फेकणाऱ्या युवकाचे हे सुप्रसिद्ध शिल्प घडवण्यात आले. हे शिल्प ग्रीक शिल्पकार 'मिरॉन' याने घडवलेले असून सध्या या ब्राँझ शिल्पाची संगमरवरी दगडात घडवलेली रोमन प्रतिकृती किंवा नक्कल उपलब्ध आहे. हे शिल्प अत्यंत गतिमान व प्रमाणबद्ध आहे. थाळी फेकण्यापूर्वी शरीराचा तोल सांभाळणाऱ्या खेळाडूचा, थाळी धरलेला उजवा हात मागील बाजूस उंच गेलेला आहे. या अशा आविर्भावामुळे सर्व शरीर कमरेतून झुकल्यामुळे त्याच्या शरीराला इंग्रजी 'S' सारखा लयदार आकार प्राप्त झालेला आहे. अत्यंत गतिमान असलेल्या या शिल्पाच्या चेहऱ्यावर भावनांचे आविष्कारच आढळत

नाही. शरीराची प्रमाणबद्धता व शरीर शास्त्रावरहुकूम रचना ही मिरॉनची खास वैशिष्ट्ये यात दिसतात. युयुत्सूवृत्ती व चापल्यपूर्ण हालचाली शिल्पबद्ध करण्यात त्यांनी कमालीचे प्रावीण्य मिळवले होते. हे या शिल्पातून प्रतीत होते.

• रोमन शिल्पकला :

पार्श्वभूमी

सुरुवातीच्या रोमन लोकांना शिल्पकलेबद्दल वास्तुकलेइतकी आस्था वाटत नव्हती. इ. स. पूर्व ८६ मध्ये कोरिन्थ या ग्रीक राजांचा रोमनांनी पराभव केला. रोमन नेत्यांनी तेथून जहाजे भरून ग्रीक पुतळे आणले. ग्रीक शिल्पे संग्रही असणे ही अभिमानाची बाब समजण्यात आली. मूळ पुतळे अधिक संख्येने उपलब्ध नसल्याने त्यांच्या प्रतिकृती करण्याची प्रथा सुरू झाली. पुष्कळ ग्रीक शिल्पकारही रोममध्ये येऊन स्थायिक झाले. हळूहळू रोमन लोकांनी आपली स्वतःची शिल्पकला समृद्ध केली. त्यांच्या इमारतींवर ऐतिहासिक घटनांची व लढाईतील विजयांची उत्थित शिल्पे बसवण्यात येत असत.

रोमन शिल्पकलेचे खरे वैशिष्ट्य त्यांच्या व्यक्तिशिल्पांत आहे. रोमन शिल्पकारांनी व्यक्तीच्या शारीरिक वैशिष्ट्यांचे व अंग प्रत्यंगाचे यथातथ्य चित्रण करण्यावर विशेष भर दिला. वास्तवावादी चित्रण करणे हे रोमन शिल्पकारांचे वैशिष्ट्य होते. ग्रीकांनी आदर्श मानवी सौंदर्य प्रदर्शित करण्याच्या हेतूने शिल्प तयार केले. रोमनांनी मात्र सर्व व्यक्ती वैशिष्ट्ये शिल्पांकित केली. प्रेतयात्रेच्या वेळी आपल्या मृत पूर्वजांचे मेणाचे अर्धपुतळे बरोबर घेऊन जायची प्रथा होती. तसेच आपल्या घरी बादशाहची प्रतिमा ठेवावी असे अपेक्षिते जायचे. पाश्चिमात्य चित्रकला ही प्रामुख्याने धार्मिकतेवर आधारलेली आहे. शिल्पनिर्मितीसाठी शिल्पकारांनी दगड, धातू या माध्यमांचा वापर केला असला तरी ग्रीकांनी क्रिसेलेफंटाईन पद्धतीच्या शिल्पात मिश्रमाध्यमांचा उपयोग केलेला आढळतो.

(१) मार्क्स ऑरिलियसचे व्यक्तिशिल्प -

हे अश्वारूढ शिल्प आहे. वास्तवानुसारी असून ब्राँझ धातूमध्ये तयार केले आहे. बळकट, उमट्या घोड्यावर तो बसलेला आहे. त्याने एक हात लांब केलेला आहे. परंतु त्याच्या हातात शस्त्रे नाहीत. घोड्याच्या शरीराचे व मार्क्स ऑरिलियसच्या अंगावरील वस्त्राचे शिल्परेखन खूप वास्तवावादी आहे.

(२) ऑगस्टस बादशहाचे व्यक्तिशिल्प-

हे व्हॅटकिन वस्तुसंग्रहालयात आहे. उभ्या असलेल्या बादशहाने लिननचा कुडता परिधान केला आहे. छातीवर धातूचे चिलखत असून त्याला चामड्याची झालर आहे. लष्करी थाटाचे एक वस्त्र हातावरून लोंबत ठेवले आहे. धातूचे चिलखत, कडक चामडे व लोंबते वस्त्र यावरील पोतांचा वेगळेपणा वास्तववादी पद्धतीने शिल्पित केलेला आहे. उजव्या हाताने तो अंगुलीनिर्देश करीत असून डाव्या हातात राजदंड आहे. या शिल्पावर ग्रीक शिल्पकलेचा विशेष प्रभाव दिसतो.

पाश्चात्य शिल्पकला - प्रबोधन काळ

चौदाव्या शतकाला सुरुवातीचा प्रबोधन काळ व पंधराव्या शतकाला उच्च प्रबोधन काळ म्हणून ओळखले जाते. अभिजात ग्रीक व रोमन संस्कृतीबद्दलची आशा नव्याने जागृत होऊन त्याचे पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न या काळात करण्यात आला म्हणून या काळाला 'प्रबोधन काळ' असे म्हणतात. या वैचारिक कृतीला इटलीमध्ये सुरुवात झाली. चौदाव्या शतकात गॉथीक विचारधारा व कला पूर्णपणे प्रस्थापित असल्याने युरोपात वैचारिक सुसूत्रता व सुव्यवस्था नांदत होती. पण पंधराव्या शतकात विविध शास्त्रीय शोधाने विज्ञानाची झपाट्याने प्रगती होऊ लागली. त्यातच शास्त्रीय दृष्टिकोनामुळे धार्मिक अंधश्रद्धेला जबर तडाखा बसला. चर्चचे महत्त्व कमी होऊन सरंजामांना कलेचे आश्रयदाते म्हणून महत्त्व प्राप्त झाले. याच काळात इरॅस्म व ल्युथर या

कालानुरूप बदललेली शिल्पमाध्यमे व निर्मितीतंत्र याबद्दल माहिती मिळवा व त्याचा अभ्यास करा.

दोन तत्त्वज्ञांच्या परस्परविरोधी विचारधारांमध्ये असणाऱ्या संघर्षाने कोणत्या मतविचारांचा स्वीकार करावा हा मुख्य प्रश्न लोकांसमोर व विशेषतः कलावंतांसमोर होता. याचेच पडसाद तत्कालीन कलेत पडलेले आढळतात. या काळात कलावंतांपुढे निर्मितीच्या बाबतीत अनेक प्रश्न होते जसे की चित्रात खोली निर्माण करणे, अंतराचा आभास, वातावरण, मानवाकृतीचे शरीरशास्त्रदृष्ट्या अचूक चित्रण, संयोजन जे त्यांनी विविध विचाराने व प्रयोगांद्वारे सोडवले. थोडक्यात कलेसंदर्भात प्रबोधनकाळ हे प्रयोगांचे युग होते. आकृत्यांची अवकाशातील हालचाल दाखवण्यासाठी त्या त्रिमितीयुक्त दाखवणे आवश्यक होते. शिल्पात विशेषतः सर्वतोरचित शिल्प त्रिमितच असतात म्हणून शिल्पाला सर्वाधिक महत्त्व या काळात प्राप्त झाले. मायकेल अँजेलो (मार्च ६, इ.स. १४७५ - फेब्रुवारी १८, इ.स. १५६४) हा एक प्रसिद्ध इटालियन चित्रकार असून यांची शिल्पे महत्त्वपूर्ण आहेत.

मायकल अँजेलोची शिल्पकला

- (१) पिंटा / पिंटा (२) बॅकस
- (३) डेव्हीड (४) टॉन्डो शिल्प
- (५) मोझेस

(१) पिंटा (१४९७-१९)

पिंटासाठी मायकेल अँजेलोला हवा तसा ७ x ६ x ३ फूट असा आडवा संगमरवर मिळाला. पंधराव्या शतकाच्या शेवटी हा शिल्प समूह तयार झाला. ख्रिस्ताचे कलेवर मांडीवर घेऊन बसलेली

त्याची आई 'मॅडोना' ह्याने संगमरवरातून साकार केली आहे. 'पूर्ण वाढ झालेली मानवाकृती स्त्रीच्या मांडीवर दाखवण्याची कठीण कामगिरी मायकेल अँजेलोने यशस्वीरित्या पार पाडली आहे. या शिल्पात मेरीच्या चेहऱ्यावरील कोमल, मृदू, करुण भाव एवढे प्रभावी आहेत की त्यामुळे कलाकृतीचे ठळक दोषही नजरेत येऊ नयेत, या शिल्पात ख्रिस्तापेक्षा त्याची आई मेरी कितीतरी तरुण वाटते. या आक्षेपावर मायकेलचे उत्तर होते ते त्याच्या चिंतन-मनन यातून उमटलेले उत्स्फूर्त विचार आहेत. तो म्हणतो, "सत् चारित्र्याची स्त्री नेहमी चिरतरुण असते. ती मानवी विकारापलीकडील स्त्री असल्याने ती कधीच वृद्ध दिसणार नाही."

त्या शिल्पातील दोन मानवी देहाच्या आकारामधील विषमता किंवा विसंगती जाणवत नाहीच. उलट शिल्पसमूहात अनोखी परिपूर्णता जाणवते. वास्तवता व भावदर्शन हे याचे खास वैशिष्ट्य होय.

मायकेल अँजेलो 'पिएता' चे काम रात्री करत असे. रात्रीचा अंधार आपल्या कामात अडथळा बनू नये यासाठी त्याने त्याच्या डोक्यावरच्या टोपीत एक मेणबत्ती उभी केली होती, त्यामुळे काम करताना त्याला हवा तितका प्रकाश मिळत असे. शिल्प पूर्ण होताच सेंट पीटर्स वेसिलिकामध्ये ठरलेल्या जागी ते ठेवण्यात आले. या शिल्पाची चकाकी, मेरीच्या वस्त्राच्या पारदर्शक वाटाव्यात अशा पातळ चुण्या, ख्रिस्ताच्या नाकपुडीचे उंचवटे इथपासून कुठलीही

जागा दुर्लक्ष करावी अशी राहिली नव्हती. या शिल्पात मेरीच्या ड्रेसवर चक्क 'हे शिल्प फ्लॉरेंसच्या मायकेल अँजेलोने बनवले आहे' असे आपले नाव इटालियन भाषेत कोरले आणि त्याची स्वाक्षरी असलेले हे एकमेव शिल्प आहे.

(२) बॅकस

ग्रीक-रोमन यांची आनंदाचं प्रतीक असलेली मायदेवता म्हणजे 'बॅकस'. बॅकसचा दोन वेळा जन्म होतो असं तिथल्या पुराणकथांमध्ये लिहिले आहे. आपल्या आईच्या पोटात असतानाच आईचा मृत्यू होतो आणि त्याचे वडील त्याला पोटातून बाहेर काढतात हा पहिला जन्म. पोटातून बॅकसला स्वतःच्या मांडीत ठेवतात आणि त्याची पूर्ण वाढ झाल्यावर त्याला मांडीतून बाहेर काढतात हा बॅकसचा दुसरा जन्म. आपली सगळी दुःख काही काळ बाजूला करून बॅकसच्या सान्निध्यात मद्य पिऊन सगळ काही विसरून आनंद साजरा करायचा अशी प्रथा त्या वेळी होती. मायकेल अँजेलोने बॅकसचा अभ्यास करायला सुरुवात केली. हा बॅकस उभारताना त्याला हवा तशा प्रकारचा एक तरुणही मॉडेल म्हणून मिळाला. मायकेल अँजेलोने या बॅकसच्या केसांमध्ये दाखवलेली द्राक्षे एखाद्या मुकुटासारखी वाटू लागली. त्याच्या उजव्या हातात मद्याचा प्याला आणि डाव्या हातात द्राक्षाचा घड दाखवला होता. त्यातल्या बॅकसची चाल मद्यान धुंद झालेल्या माणसासारखी वाटते, यात सेंटॉर नावाचेही एक शिल्प आहे. सेंटॉर हे पौराणिक संदर्भानुसार बॅकसच्या बरोबरच वावरत असतात आणि ते खोडकर, मद्यात रमणारे तसेच सतत अप्सरांच्या मागे लागणारे असे असतात. मायकेल अँजेलोनं बॅकसच्या मागच्या बाजूने एक सेंटॉर दाखवला आणि त्याचा चेहरा मात्र निरागस बालकासारखा दाखवला. तो बॅकसच्या डाव्या हातातल्या द्राक्षाच्या घडाची द्राक्षे खाताना दिसतो. हा सेंटॉर म्हणजे आनंदाचे खोडकरपणाचे आणि तारुण्याचे प्रतीक म्हणून दाखवले आहे. तसेच यात मृत्यूही चितारला आहे. मेलेल्या

वाघाच्या मुंडक्याच्या आणि कातडीच्या रूपात तो दिसतो, अतिमद्यपानामुळे आयुष्याचा शेवट विनाशाकडेच होतो असे हा मृत्यू सांगतो. मायकेलँजेलोने घडवलेले नग्न शिल्प म्हणूनही हे पहिले शिल्प आहे. नग्न शिल्प प्राचीन काळीही केले गेले. पण नग्न शिल्पाला रेनेसान्सच्या काळात कलेच्या प्रांतात मान्यता मिळवून देण्याचत मायकेलँजेलोचा खूप मोठा वाटा आहे. या शिल्पाचं वैशिष्ट्य म्हणजे हे शिल्प एका बाजूने पाहून ते संपूर्णतः कळत नाही. तर ते गोल फिरून सगळ्या बाजूंनी पहावे लागते. बावीस वर्षांच्या मायकेलँजेलोने निर्माण केलेले हे बॅकसचे शिल्प आजही फ्लोरेंसच्या नॅशनल बर्जिलो गॅलरीत दिमाखाने उभे आहे.

(३) डेव्हिड (१५०१-१५०४)

संगमरवरी माध्यमात अठरा फूट उंचीची डेव्हिडची मूर्ती ताकद, सामर्थ्य व पुरुषी ऐश्वर्याचे प्रतीक आहे, ग्रीक शिल्पाप्रमाणे त्यात आदर्शीकरण केलेले आहे. डेव्हिडचा आव्हान देणारा चेहरा मनात दरारा निर्माण करतो, शंभर वर्षे पडून असलेल्या एका भव्य संगमरवरी दगडातून मायकेलच्या छिन्नी हातोडीच्या स्पर्शातून जणू जादू घडावी आणि दगडातून चैतन्याची लंकेर चमकून जावी तसे त्यातून 'डेव्हिड' हे शिल्प घडवले गेले. वयाच्या २६ व्या वर्षी काम सुरू केले. ते वयाच्या २९ व्या वर्षी संपवले. मायकेलँजेलोला डेव्हिड देखणा, सुदृढ, सशक्त, बुद्धिमान, आत्मविश्वासाने भरलेला आणि साहसी असा दाखवायचा होता. इतर कलाकारांनी डेव्हिडला आणि साहसी असे भारलेल्या गोलायथचं मुंडकंही पायाजवळ दाखवलं होतं. मायकेलँजेलोने जगातल्या आदर्श पुरुषांचे प्रतीक म्हणून डेव्हिडला साकारायचे ठरवले, डेव्हिड बनवण्यासाठी मायकेलँजेलोनं कॉन्ट्रापोस्टरचे तंत्र वापरले. या तंत्रात मनुष्याकृती एका पायावर जास्त भार देऊन उभी दाखवतात आणि दोन्ही खांदे आणि हात शरीरापासून १५-२० अंशातून वळलेले

दाखवतात. या तंत्रामुळे शिल्प गतिमान दिसतं, थोडक्यात ते एक पाऊल गोफण तर उजव्या हातात दगड दाखवला आहे. त्याच्या चेहऱ्यावरची खळबळ आणि कपाळावरच्या आठ्याही स्पष्टपणे जाणवतात, मायकेलँजेलोने हा डेव्हिड पूर्ण नग्न दाखवला. माणसाचे शरीर इतके सुंदर असताना ते वस्त्रांच्या चुण्यात कशाला लपवायचे असे मायकेलँजेलोने ठरवले, त्याने केलेला मानवी शरीरशास्त्राचा अभ्यास डेव्हिड बनवताना त्याच्या उपयोगी पडला. स्नायू, रक्तवाहिन्या, नसा आणि हाडं असे डेव्हिडच्या शरीराचे एकेक भाग दगडातून साकारले गेले. मायकेलँजेलोच्या या शिल्पात डेव्हिडचे शरीर दगडाचे वाटतच नाही, तो एक जिवंत चालताबोलता माणूस वाटतो, मायकेलँजेलोने केलेला डेव्हिड म्हणजे एक चमत्कार आहे. त्याचा प्रत्येक अवयव बारकाईने तासला आहे. डेव्हिडच्या शिल्पात एकही चूक आढळत नाही. परिपूर्ण शिल्प काय असते ते डेव्हिडकडे पाहून कळते. म्हणूनच डेव्हिड हे मायकेलँजेलोचं जगातलं सगळ्यात उत्कृष्ट शिल्प मानले जाते.

(४) टॉन्डो

टॉन्डो म्हणजे बशीसारख्या गोलाकार आकाराची संगमरवरात केलेली शिल्पे. मायकेलँजेलोने दोन टॉन्डो शिल्पे केली. मेरीच्या मांडीवर उघडे पुस्तक आहे. बाल ख्रिस्त पुस्तकावर हात ठेवून खोडकरपणे तिने ते वाचू नये याचा प्रयत्न करतो आहे असे पहिल्या शिल्पात दाखवले, त्याच्या मागे सेंट जॉन उभा असलेला दाखवला आहे. फ्लोरेंसच्या बर्जिलो गॅलरीत हे शिल्प आहे, त्याचे दुसरे टॉन्डो शिल्प हे रॉयल अँकॅडमी ऑफ आर्ट्समध्ये असून हाच विषय वेगळ्या रीतीने मायकेलँजेलोने दाखवले आहे. यात सेंट जॉनच्या हातात पंख फडफडवणारा पक्षी असून त्याला घाबरून बाळ ख्रिस्त मेरीच्या कुशीत धाव घेताना दाखवला आहे.

(५) मोझेस

या शिल्पात वेगळेच तंत्र मायकेल अँजेलोने वापरले आहे. मोझेसला संत दाखवण्यापेक्षा उग्र, रानटी सेनापतीच्या स्वरूपात दाखवले आहे. हे संगमरवरी शिल्प त्याच्या शिल्प सामर्थ्याचा प्रत्यय आणून देतात. मोझेसच्या मनातील खळबळ, कोलाहल फार प्रभावी दाखवला आहे. त्यातील वास्तवता तितकीच प्रभावी आहे. 'ज्यू' लोकांना गुलामीतून मुक्त करणारा उद्धारकर्ता मोझेस ज्यू लोकांच्या वाईट वागण्याने त्याचा प्रचंड अपेक्षाभंग होतो व त्याचा संताप अनावर होतो, तो भाव अतिशय यथार्थपणे मायकेलने या शिल्पातून प्रगट केला आहे.

मोजेसचा धष्टपुष्ट देह, त्याचा करारी, निग्रही चेहरा छातीपर्यंत रुळणारी दाढी, उजव्या बगलेत दहा

आज्ञांची शिला, रागाच्या आविर्भावातून स्फुरणारा त्याचा डावा दंड व कोपरा या साऱ्या गोष्टींचा मनावर परिणाम होतो. एक दबका बसतो आणि तो 'मोजेस' कोणाही क्षणी आपल्याशी रागावून काही बोलेल असे वाटते.

खुद्द मायकेल अँजेलोला तसे वाटले होते, ही कलाकृती पूर्ण झाल्यावर मायकेल अँजेलो स्वतः पूर्णत्वाच्या आनंदाने बेहोश झाला व मोझेसला 'तू बोलत का नाहीस' म्हणून हट्ट धरून बसला. त्या भारात त्याने पुतळ्याच्या पायावर हातोड्याने प्रहार केला. इतके भाग हरपवण्याची ताकद या शिल्पात आहे. मोझेस आठ फूट उंच असून तो बसलेल्या अवस्थेत आहे.

स्वाध्याय

प्र.१. पुढील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) ग्रीक शिल्पकलेची प्रमुख वैशिष्ट्ये कोणती आहेत?
- (२) प्राचीन साम्राज्यकालीन शिल्पांचे दोन प्रकार कोणते?
- (३) लाओकूनची कोणती कथा लाओकून ग्रूप या शिल्पातून व्यक्त होते?
- (४) इजिप्तमध्ये कोणत्या प्रकारचा दगड विपुल प्रमाणात उपलब्ध आहे?

प्र.२. थोडक्यात माहिती लिहा.

- (१) रेनोफरचा पुतळा
- (२) राणी नेफ्रेटिटी
- (३) थाळीफेक्या

प्र.३. रिकाम्या जागी कंसातील योग्य शब्द लिहून वाक्य पूर्ण करा.

- (१) नैसर्गिकरित्या पुढे आलेल्या खडकाचा उपयोग प्राण्याच्या उंचवटा दर्शवण्यासाठी केला गेला. (कमरेचा, कानांचा, पोटाचा, छातीचा)
- (२) इजिप्शियन शिल्पकला जीवनाशी संबंधित आहे. (गतकालीन, मरणोत्तर, वर्तमानकालीन, युद्धोत्तर)
- (३) थाळीफेक्या हे शिल्प थाळी फेकणाऱ्या आहे. (योद्ध्याचे, प्रौढाचे, युवतीचे)

प्र.४. खालील प्रवासवर्णन वाचा.

'ग्रीकांजली' - लेखिका मीना प्रभू

सरावासाठी काही प्रश्न

प्र.१. पुढील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) इजिप्तमध्ये कोणत्या दोन प्रकारांची शिल्पे आढळतात ?
- (२) आदिमानवाने गुहेतील फुगीर दगडाचा उपयोग चित्रामध्ये कशासाठी केला ?
- (३) शिल्प घडवताना इजिप्शियन लोक कोणता नियम कसोशीने पाळत ?
- (४) रोहोतेप व नोफ्रेट राणी या शिल्पात राजा व राणी कोणत्या रंगात रंगवलेली आहे ?
- (५) रोहोतेप व नोफ्रेट राणी यांच्या डोळ्यांच्या ठिकाणी काय बसवले आहे ?
- (६) रेनोफरच्या पुतळा कोणत्या म्युझियममध्ये ठेवला आहे ?
- (७) रेनोफरचा पुतळा कोणत्या दगडात बनविला आहे ?
- (८) ग्रीक शिल्पकलेतील लाओकून समूह हे शिल्प कोणत्या माध्यमात घडविले आहे ?
- (९) ग्रीक शिल्पकार मिरॉन यांचे प्रसिद्ध शिल्प कोणते ?
- (१०) मिरॉन या शिल्पकाराची शिल्प घडवण्याची वैशिष्ट्ये कोणती होती ?
- (११) रोमन शिल्पकलेतील मार्क्स ऑरिलियसचे शिल्प कोणत्या धातूत तयार केले आहे ?
- (१२) सर्वतोरचित शिल्प कशास म्हणतात ?
- (१३) उत्थित शिल्प कशास म्हणतात ?
- (१४) लाओकून हा कोण होता ?
- (१५) लाओकूनला शिक्षा करण्यासाठी कोणत्या देवाने सर्प पाठवले ?